

УДК 025:32(477) "18"+025.171(477)"18"

С. М. Міщук

д-р іст. наук

*Житомирський державний університет
імені Івана Франка*

ВОЛИНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ В НАУКОВИХ СТУДІЯХ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Проаналізовано внесок українських учених у дослідження рукописно-книжкової спадщини Волині, що зберігалася в бібліотеках, архівах та приватних зібраннях.

Ключові слова: рукописні книги, стародруки, камеральна археографія, бібліографія, книгознавство, Волинь.

У другій половині ХІХ ст. в Україні відбувається активізація збирання та вивчення старожитностей, у науковий обіг вводяться рукописно-книжкові пам'ятки. У 1870-х роках розпочинається ґрунтовна науково-реєстраційна діяльність у галузі обліку та камерального описування рукописних книг і стародруків, що інтенсифікує розвиток книгознавства, бібліології, бібліографознавства та методів дослідження книги (зокрема, атрибуцію та ідентифікацію рукописних і стародрукованих пам'яток). Саме тоді починають формуватися методологічні та методичні засади історичного книгознавства.

У цьому процесі брала участь велика кількість дослідників з різних регіонів України – як церковних істориків і філологів, так і університетських літературознавців та історіографів, які вивчали літературний та історико-культурний процес через дослідження історичних джерел. Дбаннями окремих подвижників в Україні формувалися наукові центри дослідження книжкової та рукописної спадщини. Вивчення історії започаткування наукової збирацької діяльності в галузі книжкової спадщини в Україні у другій половині ХХ ст. та шляхів створення власної української археографічно-бібліографічної школи, її представників, загального та особливого

в її доробку, регіональної специфіки є актуальною темою сучасних історико-книгознавчих досліджень.

Діяльність відомих українських учених у другій половині XIX ст. у галузі збирання та наукового описування рукописно-книжкової спадщини стали предметом студіювання сучасних дослідників книги – Я. Ісаєвича, Г. Ковальчук, С. Сохань, О. Колосовської, М. Галушко, В. Ульяновського, Н. Королевич, Н. Черниш, Н. Шалашної та ін. Цим ученим належить значний внесок у дослідження книгознавчого доробку М. Максимовича, Ф. Титова, А. Петрушевича, І. Огієнка, І. Свенціцького, М. Петрова, І. Кревецького, І. Франка, С. Маслова. Дослідження також здійснювалися і за географічним принципом (так, вивчалися різні регіони України – Лівобережжя, Волинь, Поділля, Галичина тощо)¹.

Я. Ісаєвич та Н. Шалашна вважають, що першою книгознавчою працею на теренах України є “Книжная старина южнорусская” М. Максимовича (1836 р.), який здійснив спробу зібрати всі можливі відомості про історію друкарень і вивчав монастирські архівні та книжкові зібрання Києва². Неординарним підходом до використання джерел, описування книг та вивчення історії друкарень ця праця запровадила прогресивний на той час науковий метод дослідження, чим справила помітний вплив на розвиток значного інтересу до цієї теми в другій половині XIX ст. і стала явищем у науці³.

У 70-х роках XIX – на початку XX ст. відзначені перші спроби поглибленого студіювання рукописів у палеографічному аспекті, узагальнюються дослідження і з’являються перші методики описування рукописних книг та стародруків. Першим посібником з бібліографії стародруків, що синтезував досягнення в галузі описування, був “Очерк славяно-русской библиографии” (М., 1871) В.М. Ундольського. Він став базовим виданням для розвитку подальшого описування рукописів та стародруків.

Його суттєво доповнив Я. Головацький, видавши у 1874 р. “Дополнение к очерку славянорусской библиографии В.М. Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске Хронологического указателя книг церковной печати с 1491 по 1664 год, в особенности перечень русских изданий церковной печати”⁴.

Початки розвитку української бібліографії пов’язуються із самоідентифікацією українського народу та генезою демократичних процесів у західноєвропейському суспільстві. У 1886 р. Ю. Коцов-

ський публікує одну з перших бібліографічних розвідок “Причинки до галицько-руської бібліографії перед 1848 роком” .

У цей період почалося описування церковних рукописних та книжкових збірок єпархіяльних бібліотек, духовних семінарій, монастирських книгосховищ у різних регіонах України. Описування рукописних пам'яток у Наддніпрянській Україні значною мірою пов'язане зі створенням Церковно-археологічного музею (ЦАМ) та Церковно-археологічного товариства (ЦАТ) при Київській духовній академії (КДА) в 1874 р.

На волинських теренах працювала когорта визначних учених. Одним з перших звернув увагу на скарби волинських книжкових і архівних сховищ М. Петров, який після закінчення КДА викладав словесність у Волинській православній духовній семінарії (ВПДС) у м. Кременці. Паралельно він очолив редакцію започаткованого у 1867 р. часопису “Волинские епархиальные ведомости”. Саме тоді його увагу привернув архів правління ВПДС, а також багаті архіви і бібліотеки м. Кременця, Почаївської лаври, Братського Богоявленського монастиря. Відомості про їхні фонди згодом увійшли до праці М.І. Петрова “Очерк истории православной духовной школы на Волини”, опублікованої в “Трудах КДА” у 1867 р. (Т. 1). У цей час він оприлюднює ще одну свою працю – “Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих”⁶, в якій репрезентовано дані про рукописні та книжкові фонди, які там зберігалися. Пізніше, в 1882 р., за запрошенням Духовного собору Почаївської лаври він атрибутував, текстологічно дослідив та опублікував цінну рукописну пам'ятку XVI–XVII ст. “Повчання преподобного Іова”, яка знаходилась в бібліотеці Почаївської лаври⁷. У 1870 р. М. Петров стає членом-співробітником Імператорського Російського географічного товариства та разом з вихованцями Волинської духовної семінарії здійснює археографічні та етнографічні експедиції на Волинь і Полісся⁸. Збираючи етнографічний матеріал, М. Петров одночасно виявляв рукописно-книжкові пам'ятки.

Першим з дослідників, який здійснив бібліографічний опис книжкової спадщини ВПДС був І. Тихомиров. У 1889 р. він видав “Систематический каталог книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волынской духовной семинарии” (Почаев, 1889). Укладений досить побіжно, цей каталог відображав склад бібліотеки, коли найцінніша її частина, як відомо,

була у період створення ЦАМ передана до бібліотеки КДА. Хоча, на думку деяких дослідників, цей каталог про найціннішу частину бібліотеки – рукописи та стародруки – містив неповні й неточні відомості, але на сьогодні це єдиний зведений каталог, що є історичним джерелом складу і змісту бібліотеки.

Історико-книгознавчі дослідження на Волині були започатковані у працях волинського кафедрального протоієрея М. Трипольського⁹. Він вивчав волинські рукописні євангелія, у його власній збірці було унікальне Євангеліє 1571 р., яке він назвав “Волинським”. М. Трипольський описує та аналізує свій рукопис, публікує великі фрагменти тексту, порівнюючи його з текстом Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр., вважаючи, що Євангеліє 1571 р. є списком відомого Пересопницького¹⁰. Про цінність Євангелія 1571 р. першим написав П. Житецький у спеціальній праці про Пересопницьке Євангеліє, а також О. Назаревський і Г. Богуславський¹¹. О. Назаревський, перебуваючи у Житомирі разом з Семінарієм В. Перетца, ознайомився з цим рукописом¹². Він підкреслював, що, крім зазначеного Євангелія, у М. Трипольського був цінний примірник Острозької біблії 1581 р., з великою кількістю маргіналій, які він планував опублікувати.

Кодикологічне дослідження Волинського Євангелія, здійснене М. Трипольським, містить описання оправи, паперу, полів рукопису, дані про нумерацію та збереженість зошитів, графіку та зміст тексту. Він також спробував охарактеризувати переписувача цієї пам’ятки, без сумніву, жителя Володимира-Волинського, а також подальшу долю власника рукопису Севастіана Коссовича, настоятеля собору у Володимирі, мецената В.П. Загоровського тощо¹³. На жаль, подальша доля зібрання М. Трипольського невідома.

Одним з перших волинських книгознавців був С. Барановський, який у 1877 р. видав працю з історії волинських православних друкарень¹⁴.

У 1881 р. у Києві були опубліковані описання 50 рукописних книг Почаївської лаври, переданих до Церковно-археологічного музею при КДА, упорядковані студентом КДА В. Березіним¹⁵. Роботу високо оцінили й висунули на Євгенієво-Румянцевську премію.

У першому випуску “Волинского историко-археологического сборника” (Почаїв, 1896 р.) було вміщено історико-діалектологічний огляд рукописних євангелій XV–XVIII ст. з волинського давньо-сховища. Праця належала викладачеві Волинської духовної семі-

нарії, відомому текстологу та мовознавцю Г. Крижанівському¹⁶. У 1889 р. він опублікував ще одну розвідку щодо рукописних євангелій київських книгосховищ¹⁷. Детально описуючи євангелія житомирських та київських книгосховищ, Г. Крижанівський подає ґрунтовний палеографічний опис рукописів, проводить мовно-текстологічне порівняння. Досліджуючи регіональні пам'ятки, зокрема Євангелія Четвертинське XV–XVI ст., Кам'янець-Стромилівське 1567 р., Любарське XVI ст., Язловецьке (Подгоранське) XVI ст., Безанівське (Мнишинське) XVI ст., Коптівське XVI–XVII ст., Волковецьке XVII ст., Вичинське початку XVIII ст., Тригирське тлумачне XVII ст., він відзначає, що написані вони переважно в галицько-волинському краї, мають характерні для цього регіону мовні особливості, зокрема в пізніших текстах. У дослідженні багато уваги приділено датуванню, змісту, оформленню оправи, порівняльному аналізу текстів, з'ясуванню походження рукопису, діалектичним особливостям мови¹⁸.

Волинські старожитності були об'єктом студій Г. Бугославського, який зробив доповідь на IX Археологічному з'їзді у Вільні в 1893 р., приділивши особливу увагу Пересопницькому Євангелію 1556–1561 рр. та Волинському Євангелію М. Трипольського, їхній специфічній мові та характерним зовнішнім особливостям¹⁹.

Значний внесок у збирання, дослідження та охорону волинських книжкових старожитностей вніс О. Фотинський. Він був одним із засновників Волинського церковно-археологічного товариства (ВЦАТ) та Волинського єпархіального давньосховища (ВЄД). У 1899 р. був делегатом XI Археологічного з'їзду в Києві, де виступив з доповіддю та організував виставку волинських старожитностей. Брав участь у започаткуванні та роботі Товариства дослідників Волині (ТДВ), яке функціонувало в Житомирі в 1900–1920 рр.²⁰

О. Фотинський проводив велику збирацьку роботу у ВЄД, здійснив облікове описування музейних предметів та документів, що надійшли за 1893–1898 рр. Бібліографічні відомості про шляхи комплектування цієї збірки містяться у підготовленому ним виданні “Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище” у трьох випусках²¹.

Крім того, в “Кратком описании ...” він пропонує археографічне описання пам'яток, яке репрезентує рівень камеральних методів української археографічної школи кінця XIX ст. Описова стаття стосовно кожної книги містить назву, тип письма, розміри, кіль-

кість сторінок, описання оправи та її оздоблення, філіграней. Повністю подано заголовки, передмови, колофони, записи.

Не завжди автор бере на себе сміливість датувати рукопис, однак надає таку можливість іншим, хто обізнаний в датуванні за філігранями. Серед вказаних О. Фотинським рукописних книг XV–XVII ст. з бібліотеки Дерманського монастиря – Твори св. Діонісія Ареопагіта, “Паренесис” Єфрема Сирина, Повчання Григорія Богослова, Бесіди Іоанна Златоуста, збірники повчань та житій, “Маргарит” кінця XV – початку XVI ст., Євангеліє тлумачне, мінеї місячні тощо.

О. Фотинський завжди намагався висвітлити історію рукопису, його походження, власників (це переважно священники різних повітів, які дарували давні євангелія та документи), зокрема, від настоятеля Кременецького собору о. протоієрея Ієроніма Туркевича надійшли документи із соборного архіву. Докладно О. Фотинський описує і стародруки, зокрема Бревіарій 1767 р., Псалтир почаївського видання 1789 р., Євангеліє окладне 1780 р., “Зрелище Креста Христового” 1741 р. тощо. Для більш точної атрибуції для вчених він розписує пам’ятки за змістом повністю.

Йому належить й започаткування такого відомого видання, як “Волинский историко-археологический сборник” (далі – Збірник) – органу ВЦАТ, багато особистої наукової праці він доклав у кожному випуску Збірника. Хоча вийшли усього два фундаментальних випуски, вони стали помітним явищем в історіографічному процесі в Україні і вирізнялися науковою змістовністю. В Збірнику були вміщені описання і дослідження рукописних та книжкових пам’яток, документів з історії монастирів, публікувалися ґрунтовні краєзнавчі наукові та науково-популярні праці, повідомлення та хроніка наукових подій²².

За його відомостями, опублікованими у Збірнику станом на 5 січня 1895 р., за рахунок багатьох пожертвувань за цей період у ВЄД було на обліку 537 рукописів та надійшло 602; 183 прим. стародруків, та надійшло 12 прим. в 22 томах, однак, зрозуміло, що повного переліку цих рукописів та стародруків на той час не було складено²³.

Отже, волинські рукописно-книжкові старожитності у другій половині XIX ст. були об’єктами дослідження таких відомих істориків книги та літератури, як М. Петров, І. Тихомиров, М. Трипольський, О. Фотинський та ін. Кожен з дослідників зробив свій внесок у дослідження рукописно-книжкової спадщини. Значення таких

описів має не лише теоретичне (з огляду на розвиток кодикології, книгознавства, мовознавства, історії книги), а й важливе практичне значення – вони дозволяють оцінити історико-культурну спадщину Волині, а також простежити її долю, надзвичайно складну в ХХ ст.

¹ Див. детальніше наші праці: *Мищук С.М.* Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина ХІХ – початок ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 16 – 34; *Він же.* Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В.М. Перетца в Україні // Бібл. вісн. – К., 2007. – № 4. – С. 23–36; *Він же.* Книгознавчі аспекти опису рукописних книг та стародруків в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики : Зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 20–22 трав. 2008 р. – К., 2008. – С. 217–219.

² *Шалашина Н.* Михайло Максимович і його “Книжная старина Южно-русская” // Вісн. Книжкової палати. – 2000. – № 3. – С. 32–33.

³ *Шалашина Н.* Історія книги як наука в першій половині ХІХ ст. // Наук. пр. НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 42–59; *Вона ж.* Михайло Максимович і його “Книжная старина Южно-русская” // Вісн. Книжкової палати. – 2000. – № 3. – С. 32–33.

⁴ *Головацький Я.Ф.* Дополнение к очерку славянорусской библиографии В.М. Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске Хронологического указателя книг церковной печати с 1491 по 1664 год, в особенности перечень русских изданий церковной печати. – СПб., 1874. – 96 с. – (Сб. ОРЯС Императ. Акад. Наук ; Т. 2, № 5).

⁵ *Коцовський Ю.* Причинки до галицко-русской библиографии перед 1848 роком // Зоря. – 1886. – № 13–14; № 17; № 22.

⁶ *Петров Н.И.* Очерк истории православной духовной школы на Волини // Труды КДА. – К., 1867. – Т. 1. – С. 180–242; *Он же.* Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волин. епархиальные ведомости. – 1867 – 1868. – № 1–8.

⁷ *Голубев С.* [Рец.] // КС. – 1885. – № 1. – С. 157–167. – Рец. на кн.: Пчела Почаевская, Изборник назидательных поучений и статей, составленных и списанных преподобным Йовом, игуменом Лавры Почаевской (1581–1651), изданный в переводе с славянского на русский язык, по собственной рукописи преподобного, под редакцией профессора Киевской духовной академии Н.И. Петрова. – Почаев, 1884.

⁸ ІР НБУВ, ф. 225, № 186–187.

⁹ *Трипольський Н.* Волинские православные церковные братства и их

деятельность. – Житомир, 1892. – 223 с.; *Он же*. Древние волынские типографии и их издания. – Житомир, 1892. – 19 с.; *Он же*. Документы, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Волыни // ВИАС. – Почаев; Житомир, 1896. – Вып. 1. – С. 1–7; *Он же*. Дерманский архимандрит Мелетий Смотрицкий, его сочинения и надгробная надпись на его могиле в Дермани // ВИАС. – Почаев; Житомир, 1896. – Вып. 1. – С. 7–9. – (Праці у т. 1. ВИАС – в “компакте”, без нумерації. – С.М.).

¹⁰ *Трипольский Н.* Волынские рукописные евангелия XVI ст. // Волынский историко-археологический сб. – Житомир, 1900. – Вып. 2. – С. 1–114.

¹¹ *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI ст. – К., 1876. – 79 с.; Занятия профессорского стипендиата А.А. Назаревского // Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. – К., 1911. – С.47–51; Г.К. Бугославский. Волынские рукописные евангелия и апостолы // Труды IX археол. съезда в Вильне, 1883. – Т. 2. Табл. 24. – С. 307.

¹² Занятия профессорского стипендианта А.А. Назаревского // Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. – К. Ун-т Св. Владимира, 1911. – С. 47–51.

¹³ *Трипольский Н.* Волынские рукописные евангелия XVI ст. – С. 104–114.

¹⁴ *Барановский С.* Краткие исторические сведения о бывших на Волыни православных типографиях // Волын. епархиальные ведомости. – 1877. – № 18. – С. 763–787.

¹⁵ *Березин В.* Описания рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке Киевской духовной академии. – К., 1881.

¹⁶ *Крыжановский Г.* Рукописные Евангелия Волынского епархиального древлехранилища (Историко-диалектологические очерки) // Волынский историко-археологический сборник – Почаев; Житомир, 1896. – Вып. 1. – С. 1–75.

¹⁷ *Крыжановский Г.* Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. Исследования языка и сравнительная характеристика текстов. – К., 1889.

¹⁸ *Крыжановский Г.* Рукописные евангелия Волынского епархиального древлехранилища // Волынский историко-археологический сборник – Почаев; Житомир, 1896. – Вып. 1. – С. 10–75.

¹⁹ *Бугославский Г.* Волынские рукописные евангелия и апостолы // Тр. IX Археол. съезда в Вильне 1893. – Т. 2. – Табл. 24. – С. 307.

²⁰ *Костриця М.Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, статті. – Житомир, 2001. – С.44–45, 52; *Ярмошик І.І.* Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX ст. – Житомир, 2003. – С. 178.

²¹ Краткое описание предметов, поступивших в Волынское Епархиальное Древлехранилище. – Вып. 1. – 1893; Вып. 2. – 1894; Вып. 3. – 1899.

²² *Дахинко Л.О.* Сто років Волинському епархіальному давньосхо-

вищу // Тези наук. конф. до 100-річчя Волин. єпархіального давньосховища. – Житомир, 1993. – С. 3–6.

²³ Отчет о состоянии Волынского Церковно-археологического общества в 1894 году: Возникновение Волынского Церковно-археологического общества и епархиального древлехранилища // Волынский историко-археологический сборник. – Почаев ; Житомир, 1896. – Вып. 1. – С. 7–8.

Summary

The submitted article contains the results of an analysis of the contribution of the Ukrainian scientists to the investigation of the old manuscripts and books of Volyn that were preserved at libraries, archives and private collections.

Key-words: hand-written books, old printed books, laboratory archaeography, bibliography, book knowledge, Volyn.